

Forrást kutat, nem vért itat*

Deák István kényelmetlen munkája szembemegy a második világháború általában elfogadott elbeszélésével. Az 1945 után kialakult konszenzusos képzetek kényelmességük miatt minden egykori hadviselő félnek megfeleltek. Eszerint alapvetően „demokratikus” hatalmak harcoltak „fasiszta” hatalmak ellen, és ezen belül a hatvanas évekre kialakult egy külön „felmentő” elbeszélés, amely szerint a német nép maga is a nácik „fogságába” került, nem a nép, hanem a náci vezetés viseli a felelősséget a bűnökért.¹ A világháborús emlékezetben privilegizált helyzetbe kerültek a lengyelek, akiket – és elsősorban saját magukat – teljes egészében áldozatnak állíthattak be. Azonban az 1990-es évek közepétől számtalan olyan munka jelent meg, például Christopher Browning elhíresült monográfiája a „hétköznapi” németek, az átlagpolgárok holokausztban vállalt szerepéről (vagyis hogy nem lehet a népiertást a „véresszájú” SS-katonákra kenni),² vagy Jan T. Gross jedwabnei vérengzésről (amikor is nem a németek, hanem a lengyelek irtották ki a saját telepü-

* DEÁK István: *Európa próbatétele. Együttműködés, ellenállás és megtorlás a második világháború alatt*. Ford.: BÁNKI Vera. Argumentum, Budapest, 2015.

¹ Vö. MARY FULBROOK: *A német nemzeti identitás a holokauszt után*. Ford.: VALLÓ Zsófia. Helikon, Budapest, 2001; BRAUN Róbert: *Holocaust, elbeszélés, történelem*. Osiris, Budapest, 1995. 55–113.

² CHRISTOPHER BROWNING: *Reserve Police Battalion and the Final Solution in Poland*. HarperCollins, New York, 1992.

léseik zsidó lakosságát) publikált munkája,³ amelyek kikezdték a konszenzust. Az Egyesült Államokban élő, évtizedeken át a Columbia Egyetemen tanító, 1967 és 1978 között az egyetem Kelet-Közép-Európai Intézetét igazgató, idén kilencvenéves Deák István könyve is ebbe a sorba illeszkedik, de a legkevesbé sem egy történettudományos divat konjunktúratermékével állunk szemben, saját bevallása szerint ugyanis könyvét – az elmúlt harminc év munkája mellett⁴ – „az emlékezés hozta létre”. Deák Istvánt egy néhai barát, nővére vőlegénye, az 1944 karácsonyán ellenállóként lelőtt Stollár Béla tragédiája készítette arra, hogy elgondolkozzon a nagy egzisztencialista kérdésen, amelyet még Albert Camus és Jean-Paul Sartre sem fogalmaztak meg olyan pontosan, mint József Attila a maga Két hexameterében: „Mért legyek én tisztességes? Kiterítenek úgyis! / Mért ne legyek tisztességes! Kiterítenek úgyis.” Ennek megfelelően az „együttműködés”, „ellenállás” és „megtorlás” hívószavakra felfűzött, összefoglaló monográfiában a hadműveletek helyett a világháború alatti hétköznapiak határhelyzetei foglalkoztatják, és közben szinte észrevétlenül ismertet meg a világháború-kutatás legújabb eredményeivel – a legfrissebb felhasznált irodalom 2013-ban jelent meg, például James Mace Ward Tiso Szlovákiájával foglalkozó könyve⁵ –, új szempontokat kínálva egy-egy probléma vizsgálatához.

³ Magyarul: Jan T. GROSS: *Szomszédok. A jedwabnei zsidók kiirtása*. Ford.: ANDOR Mihály. Új Mandátum, Budapest, 2004.

⁴ A pályáját a weimari Németország *Weltbühne*-körének feldolgozásával kezdő Deák két évtizeden át elsősorban a Habsburg Birodalom történetével foglalkozott – a magyar közönség is főleg erről az oldaláról ismerhette a 2000-es évekig –, aztán kezdett a második világháború felé fordulni, miután a *The New York Review of Books*ban és a *New Republic* folyóirat szerkesztőinek kérésére az 1980-as évektől rendszeresen közölt recenziókat a második világháború újabb irodalmáról. A Deák István recenzióit magyarul is közreadó esszékötet: DEÁK István: *Hitler Európája. Tanulmányok*. Ford.: MAGYARICS Tamás, MAJOR Anna. Új Mandátum, Budapest, 2003.

⁵ James Mace WARD: *Priest, Politician, Collaborator: Jozef Tiso and the Making of Fascist Slovakia*. Cornell University Press, Ithaca, 2013. Folyóiratunkban megjelent recenzió Waters könyvéről: Leslie M. WATERS: A szlovák nemzet pásztor: megérteni Tiso vallási, ideológiai és politikai életrajzát. *Múltunk*, 2014/2. 118–122.

Hasítsunk is bele villámháborús ékként a könyvbe: a legkülönbözőbb színvonalú és ideológiájú revizionista munkákkal szemben, mint A. J. P. Taylor *A második világháború okai* című 1961-es botránykönyve, vagy David Irving munkássága, az *Európa próbatétele* a második világháború kitörésének hagyományos értelmezését adja. Hitler tudatosan robbantotta ki azt, hogy gyarmatosítsa az alsóbbrendűnek tekintett és megvetett szlávok dúsan termő kelet-európai területét, és egyszersmind eltüntesse az ott élő rettegett és csodált zsidókat: „a zsidók kiirtása hadi cél volt, legalább olyan fontos cél, mint a háború megnyerése” (146). A „zsidókérdés” „megoldásának” intenciója azonban Deák szerint nem nyerte volna el „végső” formáját, ha nem támadják meg a Szovjetuniót: „Annak ugyanis, hogy a nácik a »zsidókérdés végső megoldása« mellett döntöttek, az volt a fő oka, hogy rövid idő alatt sok millió kelet-európai zsidó jutott a kezükre, s hogy képtelenek voltak gyorsan leszámolni a szovjet ellenséggel” – adja a holokauszt funkcionalista magyarázatát.⁶

A zsidók kiirtásában a németek teljes mértékben számíthattak a helyi lakosság támogatására – és máris szembe kell néznünk az „együttműködés” (kollaboráció) fogalmával. Deák István könyvének legfőbb és legkíméletlenebb állítása szerint

⁶ Deák a munkájában váltakozva használja a „holokauszt”, a „soá” és a „végső megoldás” kifejezéseket, talán éppen azért, mert egyiket sem érzi kielégítőnek, mindegyikkel szemben vannak fenntartásai. Az „egészen elégő áldozatot” jelentő „holokauszt” kifejezés azt sugallja, mintha a hatmillió zsidó halálának lett volna bármi célja, holott nem (legfeljebb egy zsidó nemzeti perspektívából azonosíthatjuk pozitív következményként Izrael állam megalakulását). A „katasztrófa” értelmű „soá” – mint Deák írja – „tragikus incidensé” alakítja a nácik tömeggyilkosságát, míg a legkérdésesebb nyilvánvalóan a „végső megoldás”, amely – ha csak az idézőjelek kényszerzubbonyába zárva – mégiscsak a náci korifeusok nézőpontját adaptálja. Deák István tehát egyfelől érzékeny a nyelvi szempontokra, ugyanakkor így is maradt a munkában a nézőpontok összeecsúszásából adódó egy-egy probléma. Például nem tudjuk, hogy „a balti államok állították ki a Waffen-SS legderekből egységeit” (156.) kijelentésnél ki is beszél. Kinek a szempontjából voltak „derekak” ezek az egységek? És ha valóban a szerző – helyesebben az őt tolmácsoló fordító – teszi ezt a megállapítást, akkor nem inkább a „kitartót” kellett volna-e használni? A nézőpontok jelentőségéről a „nézőpont” fogalmát elemzési módszere kulcskategóriájává tevő Borisz Uspenszkij munkája: Borisz USZPENSZKIJ: *A kompozíció poétikája. A művészi szöveg szerkezete és a kompozíciós formák tipológiája*. Ford.: MOLNÁR István. Európa, Budapest, 1984.

ugyanis, „ha volt egy nagy, közös európai terv, az az etnikai tisztogatásé volt”⁷ (28.). Persze inkább keleten, mint nyugaton, de csak azért, mert ez az etnikai homogenizálás a nyugati államokban – például Franciaországban – már száz-százötven éve lezajlott a modern nemzetállam létrehozásakor. Deák István a hagyományosan „felfoghatatlannak” tekintett holokausztot tehát abban az értelemben megfosztja unikális jellegétől, hogy az „organikus nemzetállam” mint abszolút ideál megteremtési igényének logikus következményeként felfogott etnikai tisztogatások sorába illeszti, és például a zsidók deportálását – a relativizálás szándéka nélkül – összekapcsolja a kelet-európai németek háború utáni kitelepítésével (110–111., 198.). Az is közös volt mindkét bűnbakká tett népcsoport eltávolításában, hogy összekapcsolódott a társadalmi újraelosztással: a megnyerni kívánt társadalmi csoportok kormányzati szintű korrumpálásával a megszerzett javakból, bűnrészessé tétellel.⁸ Aligha volt aljasabb politika a világtörténelemben, és Deák

⁷ „Sok millió európai – többen Kelet-, mint Nyugat-Európában – egyetértett [...] abban, hogy meg kell szabadítani az országaikat az idegen elemektől, legyenek azok külföldi megszállók, bevándorlók, menekültek, vagy hazai kisebbségek. Különösen sok európai értett egyet még Nyugat-Európában is a náci tervével, ha a módszereivel nem is, hogy meg kell szabadítani a kontinenst a zsidóktól.” (28.)

⁸ Deák a következőképp modellezi, hogy a feljelentések túlnyomórészt nem ideológiai elkötelezettség miatt, hanem anyagi haszonszerzés céljából történtek, és egyben expresszíven érzékelteti Dél-, Közép- és Kelet-Európa különösen zavaros világháború alatti viszonyait: „Képzeljünk el Jugoszlávia északi részében egy magyar gazdálkodót, aki 1918-ig magyar állampolgár volt, majd jugoszláv állampolgár lett, aztán 1941-ben ismét magyar. Elképzelt gazdálkodónk már az első évben jelenti a magyar csendőröknek, hogy szerb szomszédja bűjtat egy gyanús kinézetű és valószínűleg fegyveres embert. Vajon a magyar gazda úgy cselekedett-e, mint magyar hazafihoz és törvénytisztelő állampolgárhoz illik? Vagy a feljelentésével elárulta a jugoszláv államot és a szerb nemzetet? A valóságban a magyar gazdálkodó minden valószínűség szerint azért jelentette fel a szomszédját, mert szerette volna megkaparintani a házát, a jószágát. 1941-ben a magyar katonák és csendőrök agyonlőtték volna a szerb szomszédot, 1945-ben a jugoszláv partizánok végeztek volna a magyar gazdálkodóval.” (79.) A „modell” érzékletes, azonban nem tudjuk, hogy deduktív vagy induktív úton jutott-e erre a következtetésre a szerző. A holokauszt mögött a „zsidó vagyon” elrablását és szétosztását sejtő koncepció klasszikusa: Götz ALY: *Hitler népállama. Rablás, faji háború és nemzeti szocializmus*. Atlantisz, Budapest, 2012. A holokauszt efféle „ökonómiai” értelmezését a magyar törté-

István nem is titkolja lesújtó véleményét arról az „úri középosztályról”, amely 1944-ben a magyarországi holokauszt legfőbb nyertese volt. Mikor Deák ismerteti, hogy az újvidéki vérengzés főbűnösei ígéretük ellenére miként szöktek meg a számonkérés elől, nem állja meg, hogy hozzátegye, ennyit ért az „úri becsületszó”. Úgy gondolom, hogy a történész szükségszerűen ideologikus pozicionáltságának efféle felvállalása (amely sosem a semleges szemlélődőé⁹), és az, hogy a szerző ennek érzelmekkel telített kiszólásokkal hangot is ad, inkább az *Európa próbatétele* előnyére, mint hátrányára válik. A magam részéről egy „szenvedélyes szubjektumot” igazabbnak vélek egy – az egyébként elérhetetlen – „objektivitás” látszatát keltő elbeszélőnél.¹⁰

A hitleri Németországgal történő együttműködés lehetővé tette az egyes országoknak, hogy megvalósítsák „nemzeti” céljaikat: területgyarapodást, etnikai homogenizálást, előbb az állampolgári jogaiktól, majd az életüktől megfosztottak vagyonának elvételét. Magyarország esetében mind a hármat egyszerre, ami megmagyarázza, hogy a magyar elit miért tartott ki még a biztos vereség, a szovjet megszállás küszöbén is a németek mellett. A Magyarországot vezető politikai és katonai elit rövidlátására kiváló példa a Románia 1944. augusztusi kiugrását követő átmeneti zűrzavar. A délkeleti front összeomlása ugyanis jobban megrövidítette a második világháborút, mint a normandiai partraszállás (és ezzel egyben jeleztük is a nyugati és keleti front lényegesen eltérő súlyát), és „rombolóbban hatott

nelemre alkalmazó – sokat dicsért és sokat bírált – munka: UNGVÁRY Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon*. Jelenkor, Pécs, 2012.

⁹ Vö. A „fiktív vagy valóságos elbeszélés” mindig feltételezi egy jogrend meglétét, melyért vagy amely ellenében az elbeszélés tipikus szereplői küzdenek. Ezért minden történeti munka akarva-akaratlanul egy ideológiai komponenssel rendelkezik: Hayden WHITE: *Metatörténelem. A 19. századi Európa történelmi képzelőereje*. Ford. KISANTAL Tamás, SZEBERÉNYI Gábor. In: *Történetelmélet II*. Szerk.: GYURGYÁK János, KISANTAL Tamás, Osiris, Budapest, 2006. 881.

¹⁰ Lásd Popper javaslatát, aki szerint csak pozíciónk nyílt felvállalásával tudjuk leginkább elkerülni, hogy kritikátlanul egy nem tudatosított nézőpontot alkalmazzunk: Karl Raimund POPPER: *A történetírás és a történelem értelme*. Ford. DARAI Lajos Mihály. In: *Történetelmélet I*. Szerk.: GYURGYÁK János, KISANTAL Tamás, Osiris, Budapest, 2006. 746.

Németországra, mint a sztálingrádi vereség" (107.). Deák István szerint ekkor lett volna esély Magyarország kilépésére is, de ahelyett, hogy a németek ellen fordultak volna, a magyar erők inkább a területi revíziót választották, és támadást indítottak Erdély déli része ellen (ahova napokkal később úgyszólván megérkezett a Vörös Hadsereg, és ennek következményeivel maguk a döntéshozók is teljes mértékben tisztában voltak). Egy, a legvégsőkig kiélezett helyzetben a magyar vezetők inkább az újabb területszerzést választották, és első intézkedéseik egyikeként kötelezővé tették a sárga csillag viselését. „A magyarok, amikor nem követték a román példát, elveszítették az utolsó lehetőséget arra, hogy elkerüljék hazájuk csaknem teljes pusztulását” (108.) – írja Deák erről a tragikomikus végjátékról.

„Biztosan volt egy pont, amikor dönthettünk volna máshogy is” – filozofálnak hurokkal a nyakukban Tom Stoppard drámájának, a *Rosencrantz és Guildenstern halottnak* a sodródó „hősei”, és az *Európa próbatétele* végigvezet a döntési helyzetek sokaságán, amely nemcsak a magyar, hanem az európai történelem mélypontjához vezetett. Deák az első világháborút követő, teljesen elhibázott közép-európai „rendezést” teszi felelőssé azért, hogy Közép-Európa kölcsönösen féltékeny népei még csak meg sem próbálták egyesíteni erőiket a „náci fenyegetés” ellen (48.). Deák István nem tartózkodik attól, hogy feltegye a „mi lett volna, ha” kérdését, amelyről a történészek (szerintem hibásan) hagyományosan elhatárolják magukat. Eljátszik egy korai Hitler-ellenes összefogás lehetőségével, noha ez valóban „utópikus” elképzelésnek tűnik a felsorakoztatott „realista” ellenérvek tükrében, amelyekkel épp az összefogás elmaradását magyarázza Deák. Például a demokratikus berendezkedésben való hit elvesztése, a gazdasági világválságból leggyorsabban kilábaló „fasiszta” rendszerek iránti csodálat, vagyis hogy a leendő „áldozatok” maguk is elhitték „alsóbbrendűségüket”, amelyet ékesen bizonyít a franciák krónikus „önbizalomhiánya”. Ennek köszönhető, hogy 1939 szeptemberében a francia hadsereg nem támadta hátba az éppen Lengyelországban lekötött Németországot, holott a nyugati fronton számszerűen jelentős erőfölényben voltak. Ehelyett a Maginot-vonalban gubbasztot-

tak (ellentétben 1914 augusztusával, amikor a XVII-es tervnek megfelelően csak rohantak a végzetükbe), majd a német megszállás alatt a francia társadalom jelentékeny része kollaborált, amit a francia emlékezetpolitika az 1980-as évek elejéig igyekezett a kollektív tudatalattiba fojtani.¹¹

Deák István egyszerűen csak „erkölcsi és politikai csődnek” nevezi az európai vezetők és népeik magatartását a világháború előtti években és a konfliktus korai szakaszában. Ugyan a *public history*ban a Molotov–Ribbentrop-paktum felmutatása mellett alig jut hely más „alkuk” bírálatainak, Deák az erkölcsi mélypontnak Csehszlovákia demoralizáló hatású müncheni feláldozását tartja (49.). (Amellyel Európa minőségi hadiiparának tekintélyes részét is Németországnak ajándékozták.¹²) Ámbár Deák, az „áldozat mivoltot” ellenpontosandó, hozzáteszi – és az efféle közlések teszik revelatív munkává az *Európa próbatételét* –, hogy az 1939-ben létrehozott Cseh–Morva Protektorátusban nagyobbak voltak a világháborús élelmiszer-fejadagok, mint Németországban. Ráadásul a cseh férfiak sokkal nagyobb arányban maradtak életben, mert a szudétanémetekkel el-

¹¹ A Woody Allen feledhetetlen *Annie Hall*­jában viccesen megidézett 1969-es Ophüls-filmet, a *Sajnálat és bánatot* (a film címe következetlenül szerepel Deák könyvének magyar kiadásában) a Mitterrand-korszakig nem mutatták be francia állami televízióban. Az 1940 és 1944 közötti „elhallgatott kollaborációban” nemcsak a katolikus *antidreyfusard*-ok szellemi örökösei vettek részt, akik Franciaország minden bajáért a felvilágosodást okolták, hanem a kollaboráció valóságos nemzeti „lendületet” kapott Churchill 1940. júliusi döntésével, mely szerint az angol hadihajók semmisítsék meg az átadni nem akart francia flottát. Ezután Franciaországban újraéledt a nagy hagyományokra visszatekintő angolellenesség, és az egykori első világháborús hőst, Pétaint a „nemzet védelmezőjeként” kezdték ünnepelni. (73.) A méltatlan végre jutott egykori verduni hőst a második világháború után csak De Gaulle kegyelme mentette meg a halálos ítélettől (217.), miképp vele együtt háborús bűnösök egész sorának a megbüntetése maradt el a „nemzeti egység” érdekében. Különösen, ha elászi tettesekről volt szó. Ehhez lásd az 1953-as bordeaux-i perben hozott ítéletet, amelyet Deák az „igazság feláldozásaként” értékel: 184–185. A kollaboráció franciaországi emlékezetéről: K. HORVÁTH Zsolt: A titok politikája. Vichy a szaktudomány és a nemzedéki emlékezet között: Henry Rousso és Marcel Ophüls. In: Uő: *Az emlékezet betegei. A tér-idő társadalomtörténeti morfológiájához*. Kijárat, Budapest, 2015. 121–137.

¹² Vö. „A német megszállást követően a csehek által gyártott tankok, löveg­verek és repülőgépek hat hosszú éven át nélkülözhetetlenek voltak a náci hadigépezet számára.” (50.)

lentétben őket nem sorozták be (50.). A cseh közigazgatás egy „mintaszerű csatlós államénak” megfelelően működött, bármiféle ideológiai azonosulás nélkül. A kooperációhoz elég volt az „utánam csak rosszabb jöhet” oly jól ismert önfelmentése: „Hácha nem volt náci, nem is rokonszenvezett a jobboldallal. Úgy érezte, hogy kötelessége a cseh nép szolgálata azokban a tragikus években. Ironikus módon éppen ez tette Háchat és kabinetje tagjait ideális kollaboránsokká: keményen dolgozó, megbízható, politikailag konzervatív szakemberek voltak, akik készen álltak teljesíteni a németek kéréseit, miközben megpróbálták védelmezni a rájuk bízott embereket.” (51.) Ez persze nem csehországi sajátosság volt: a náciak szinte minden megszállt országban a „régiburokratákra” tették az „új náciak” helyett (66.), utóbbiakat csak végszükség esetén juttatták hatalomhoz (ahogy az Magyarországon is történt az 1944. októberi Szálasi-puccsal).

Az 1938 és 1940 között egymást feladó és magukat megadó nyugat-, közép- és észak-európai országok sorával szembeállítható, pozitív kivételnek a legvégsőkig ellenálló lengyelek példáját tartja Deák. Bár hozzáteszi, hogy a németek nekik nem is adták meg az esélyt, hogy kollaboráljanak. Az ostromlott Leningrád után Varsó lehetett a „legszörnyűbb” hely Európában (119.): „A Főkörmányzóságban nem kértek fel senkit kollaborálásra, és azt nem is tűrték el. [...] Lengyel SS-katona egyszerűen nem létezett, és ezzel a lengyelek gyakorlatilag egyedül álltak Európában.” (56.) Rajtuk kívül ugyanis Európa szinte minden nemzetisége képviseltette magát az SS-tagok közt.¹³

¹³ Erre a völkisch nézőpontból vett – és valójában igen bizarr – „felhívásra” a háborús szükségletek miatt került sor: „Először az SS csak »északi« típusokat vagy »árjákat« volt hajlandó besorozni, bármit jelentsenek is ezek a kifejezések. Később azonban a háború szükségletei úgy hozták, hogy Heinrich Himmler a legkülönbözőbb nemzetiségekből és »fajokból« is felvett jelentkezőket az SS-be, beleértve szláv nyelven beszélőket és muszlimokat is. Léteztek ukrán, észt, lett, litván, bosnyák, muszlim, skandináv, holland, vallon és francia Waffen-SS hadosztályok, dandárok, »légiók« és zászlóaljok, a legtöbbjük történelmi neveket viselt. [...] Még az úgynevezett karaitákhoz tartozó, zsidó vallást gyakorló önkénteseket is fölvettek a Waffen-SS-be, miután néhány megkérdezett rabbi meggyőzte Himmlert, hogy a karaiták fajilag törökök, és nem szemiták.” (85.)

A lengyeleknél rosszabbul már csak a zsidók jártak, akik csak „a gyors és a lassú halál között választhattak”,¹⁴ és akiket olykor még a lengyelek is gyilkoltak, amint arra Jan T. Gross a már említett, lengyelországi emlékezetpolitikai viharhoz vezető munkájában rámutatott, rákérdezve a lengyelek „népek Krisztusa” önképének világháború alatti érvényességére.¹⁵

Deák István is újra és újra ellenpontozza azt a hagyományos elbeszélést, amely az európai országokat rosszakra, aktív „hódítókra” és jókra, passzív „megszálltakra” osztja (a semlegesek mellett). Rámutat arra, hogy a szövetségesek – mindenekelőtt Olaszország (76–77., 112.) – jellemzően több gondot okoztak Németországnak, mint a megszállt országok.¹⁶ Utóbbiak nyugtalanító konfliktusforrás helyett legtöbbször ideális kollaboránsként viselkedtek. A zsidó állampolgárai megmentése miatt idealizált Dánia 1941 novemberében még az antikomintern paktumba is belépett (63.). A semleges – de egy Németország uralta Európában nyilvánvalóan kereskedelmi függésbe kerülő – Svédország pedig talán minden más országnál nagyobb segítséget nyújtott azzal, hogy „ellátta a nácikat a Németország számára nélkülözhetetlen vasércel, acéllal, ágyúkkal és gépipari termékekkel” (57.). Ennél nagyobb haszna a náci Németországnak már csak a kommunista Szovjetunióból volt

¹⁴ „Európában egy nem zsidó választhatott a kollaborálás és az ellenállás, a passzivitás és a cselekvés között. Egy zsidó legfeljebb a gyors és a késleltetett halál között választhatott, a legtöbbjüknek pedig egyáltalán nem volt semmilyen választása.” (56.)

¹⁵ Vö. „A lengyelek, legalábbis a közelmúltig, szívesen ápolták az ártatlan és elszántan független nemzet képét, amelyet a két totalitárius szörnyeteg bűnös szándékkal megtámadott.” (157.) A lengyel „népi antiszemitizmusról”: 158–159., 164. Jan T. Gross munkájáról: BOLGÁR Dániel: Incidenstörténelem és mikrotörténelem. In: *Mikrotörténelem másodfokon*. Szerk.: PAPP Gábor, SZIJARTÓ M. István. L'Harmattan, Budapest, 2010. 49–81.

¹⁶ Deák elutasítja azt a nézetet, amely szerint Hitler „egymással acsarkodó” szövetségesei – köztük Magyarország – „bábok” lettek volna. Szabadon dönthettek arról, hogy teljesítik- vagy elutasítják-e a németek kéréseit: ugyanis „a legtöbb esetben Németország nem volt képes rájuk erőltetni az akaratát” (26., 95., 113–119.). Románia már a németek előtt, 1941-ben megszervezte a „saját, páratlan holokausztját”, 1942-ben Antonescu azonban már megtagadta, hogy átadja Németországnak a Romániában élő „maradék” zsidókat (117.).

– egészen addig, amíg meg nem támadta. Alighanem a világtörténelem legnagyobb tévedését követve el ezzel.

A fajirtó háború meghirdetésével a németek ugyanis nem kínálták fel azt a lehetőséget ellenségeiknek, hogy megadják magukat, márpedig egy tervbe képtelenség belekalkulálni, milyen erőket szabadíthat fel, ha valakiknek már nincs vesztenivalójuk. (Deák István ugyanebből a perspektívából veti fel a szövetséges hatalmak vezetői felelősségének kérdését a „pokol” elszabadításában. Azzal ugyanis, hogy 1943 januárjában egységesen rögzítették, feltétel nélküli megadást várnak Németországtól, elzárták a lehetőséget a tárgyalások elől, és az „utolsó töltényig” folytatott harcra kényszerítették a németeket. Talán ennek eredménye is, hogy a második világháború összes áldozatának négyötöde 1943 és 1945 között pusztult el [122.]

Deák állást foglal abban a kérdésben, hogy a hitleri Németország kíméletlenül ideologikus volta, a mindent átható fajelméleti eszme, ez a leggonoszabb fajta idealizmus mennyire negatívan befolyásolta a náci hadi gépezet erőinek sikerességét. Hitler ugyanis a „hősi időkről” szóló anekdotázásai során lelkesen hirdette (bár hozzá mint forráshoz azért fokozott szkepszissel kell viszonyulni), hogy egy felsőbbrendűségi tudattól fűtött nemzetiszocialista rohamosztagos több másikkal is felért a weimari korszak utcai összecsapásai során, és ezért is hitte a „Führer”, hogy Németország akár a sokszoros túlerő ellen is megnyerheti a világháborút. A fajelméleti idealizmus tehát egyfelől valóságos mentális amfetaminként hajthatta előre a német katonákat. Másfelől, ha nem a kirekesztő fajelmélet adja Németország ideológiai magját, ha engednek a fajelméleti rögeszméikből, és nem „gyarmatosítóként”, hanem „felszabadítóként” jelennek meg, akkor szövetségessé tehetnék volna a Szovjetunió belső elnyomott népeket a Baltikumtól Ukrajnáig. „A történészek egyetértenek abban, hogy a német megszállók észszerű viselkedése esetén sok millió szovjet állampolgár csatlakozott volna hozzájuk, és meg is nyerhették volna a háborút” (82.) – írja Deák. Bár értelmezése szerint, hogyha a németek feladták volna a keleti kolonizálási céljukat, akkor meg sem támadták volna a Szovjetuniót. A Barbarossa-hadművelet nem megelőző és megsemmisítő

csapás volt, hanem Hitler nyíltan megfogalmazott céljának, a *Lebensraum* megszerzésének eszköze. Ennek ellenére mégis közel egymillió szovjet állampolgárt tudtak maguk mellé állítani, és még amellet is lehetne érvelni, hogy több szovjet állampolgár csatlakozott a német megszállókhoz, mint amennyi francia jelentkezett 1944–1945-ben a németek elleni harcra.

A kérdést tehát ezúttal is kétféleképpen lehet látni – az „egyrészt-másrészt” jellegű, de a mellébeszélést mindig kerülő többszemponúság szintén Deák István történetírásának egyik nagy erénye. A németek valóban nem akartak létrehozni a helyi erőkből egy „nagy szovjetellenes hadsereget”, és még a felállított csapatokat sem engedték harcolni, mert Hitler tartott is tőlük, meg is vetette őket. Ám az elidegenítő fajelmélet ellenére is rengeteg helyi segítette a megszállókat, főleg a Szovjetunió által 1939–1940-ben megszállt területeken.

De a „revizionista” koncepció, mely szerint a „Nagy Honvédó Háború” helyett inkább a „polgárháború” kifejezés írja le az 1941 utáni eseményeket a németek oldalán harcoló szovjet állampolgárok nagy száma miatt, mégsem plauzibilis, mivel szovjetellenes „ideológiát” tételez fel az átállás mögött. Holott: „Sokan, valószínűleg a szovjet állampolgárok túlnyomó többsége azért állt be a németek szolgálatába, hogy elkerülje a hadifogolytáborokban rájuk váró halált vagy a tífuszt. Ezek az önkéntesek igyekeztek elkerülni, hogy orosz honfitársaik ellen harcoljanak, sőt sokan közülük visszatértek a szovjetek oldalára, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy Németország elveszíti a háborút.” (85.)

A Szovjetunióban kibontakozó, minden addigi méretet meghaladó ellenálló mozgalomról írva karakteres – bár a nyugati, mindenekelőtt német történetírás ez irányú eredményeit hatáson népszerűsítő Ungváry Krisztiánnak köszönhetően a magyar olvasóknak nem ismeretlen¹⁷ – állítása Deák Istvánnak,

¹⁷ Lásd legújabban: UNGVÁRY Krisztián: *Magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban, 1941–1944. Esemény – elbeszélés – utóélet*. Osiris, Budapest, 2015. És még Ungvárynak a könyv nyomán (újra) kibontakozott vitáját Krausz Tamással. Összefoglalom: CSUNDERLIK Péter: A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban – Krausz Tamás és Ungváry Krisztián vitája, *Múltunk*, 2016/1. 234–252.

hogy azok az ellenállók, akiket általában „partizánokként” emlegetünk, és akiket a szovjet propaganda „antifasiszta honvédő hősökként” egységesen idealizált, valójában nemegyszer a németek népiirtásához hasonló etnikai tisztogatás részesei voltak (85.). A különböző partizáncsoportok nemegyszer egymással is vetélkedtek – etnikai alapon. A „véres övezet” zsidó lakossága egyszerre volt célpontja a náci megszállóknak és az ellenük harcoló, honvédő, de antiszemita partizáncsoportoknak – például ukrán nacionalistáknak, akik egyszerre harcoltak a németek és a szovjetek ellen (89.). A Bielski testvérek zsidó partizáncsoportja pedig egyaránt küzdhetett a németek, a velük kollaboráló lengyelek és ukránok, és a megszállók ellen fellépő, de antiszemita ellenállók ellen is (126.). Csoda-e, hogy Kelet-Lengyelország, Belorusszia és Ukrajna földje valóban vérben ázott? (Tegyük hozzá, hogy Deák Közép- és Délkelet-Európára is kiterjesztve használja a „véres övezet” Timothy Snyder által bevezetett fogalmát¹⁸ [155.])

A „keleti” – szovjetunióbeli és balkáni – ellenálláshoz persze úgy viszonyult arányaiban a „nyugati”, mint a sztálingrádi csatához Párizs felszabadítása. Deák szerint a nyugati ellenállási mozgalmak nagyobb hatást gyakoroltak a háború utáni „demokratikus fejleményekre”, mint magára a háborúra (189.). Némi malíciával állapítja meg, hogy Nyugat-Európában csak 1943-tól kezdett kibontakozni komolyabb ellenállás, amikor a sztálingrádi veresége után remény nyílt rá, hogy Németország elveszítheti a világháborút (121.). Az ellenállók társadalmi hátterét nehéz meghatározni, az illegális kommunistáktól a monarchista arisztokratáig a legkülönbözőbb csoportok képviselték magukat, akiket csak a náciellenesség kapcsolt össze, de céljaik teljesen ellentétesek lehettek: akarhattak „társadalmi forradalmat”, de a „régvi világ” helyreállítását is. A zsidómentés csak másodlagos volt számukra (142.). Eszközeik és sikerességük is változatos volt. A hatékonyságban olyan „apróságok” is szerepet játszhattak, mint hogy az egyes országok személyi igazolványait mennyire nehéz volt hamisítani (137.).

¹⁸ Vö. Timothy SNYDER: *Véres övezet. Európa Hitler és Sztálin szorításában*. Ford.: SZÁNTÓ Judit. Park, Budapest, 2012.

Mivel az ellenálló csoportok a merényletektől sem riadtak vissza, amelyekkel minden esetben kockáztatták a civil lakosság ellen irányuló német megtorlást, komoly erkölcsi dilemmákat vet föl, hogy miként ítéljük meg a megszálltak szempontjából „szabadságharcosok”, a megszállók nézőpontjából „terroristák” tevékenységét. Rögzítsük, hogy a német propaganda már egykorúan is hamisan használta a merénylőkre a „terrorista” kifejezést, hiszen célpontjaik nem civilek voltak. Viszont a merényletek következményei valóban a civileket érintették – csak éppen nem az ellenségét, hanem saját civiljeiket.

Erre remek példa a jellemzően hőstörténetként elbeszélte Heydrich-merénylet. A Cseh–Morva Protektorátus kormányzóját Nagy-Britanniából küldött kommandósok gyilkolták meg, a cseh emigráns kormány nyakig benne volt az akcióban, amely sikeresnek volt mondható. Ugyanakkor a németek válaszul kiirtották Lidice lakóit, vagyis a kommandósok Heydrich hősi meggyilkolásával kisebb poklot szabadítottak saját hazájukra (ami, ellentétben a kormányzó meggyilkolásával, „egy nagy adag jóindulattal” még jogszerű is volt a nemzetközi egyezmények szerint) – és a németek bosszúja még súlyosabb is lehetett volna (151.). De említhetjük az 1944 márciusában a Via Rasellánál egy német rendőrszázad tagjait felrobbantó, Rómát forradalmasítani akaró olasz kommunista ellenállók esetét. Az ő tettükre válaszként minden német áldozatért cserébe tíz olasz életét ragadták el (182.). Ilyenkor tényleg fölmerül, hogy egy ellenállóra hősként tekintünk-e – a Via Rassella-i merénylők közül ketten utóbb még parlamenti képviselők is lettek –, vagy lényegében gyilkosként, aki a saját közösségét kockáztatta a sokszor értelmetlen ellenállással. Deák István nem kerüli meg a kérdést, és ezúttal is különböző szempontokat vesz sorra, a konkrét egyén nézőpontjától a nemzetet át az „emberiség” egészen absztrakt szempontjáig. Például mind a csehországi, mind az olaszországi merénylők lelketlennek tűnhetnek, ha azt vesszük, tudták, ártatlanokat sújtó megtorlást kockáztatnak. De ha a „nemzeti érdek” szempontjából tekintünk a merényletekre, azt állapíthatjuk meg, hogy a Heydrich-gyilkosság hozzájárult a londoni csehszlovák emigráns kormány legitimációjához, a

Via Rasella-i akciót követő megtorlások pedig erősítették annak esélyét, hogy az olasz népet sikerüljön a „fasiszták áldozataként” beállítani.

Az említett merényleteknél már csak a háború utáni megtorlás megítélése felemásabb. Persze lehetetlen is lett volna teljesen kitakarítani a náci bűnök Augiász-istállóját, de Deák István sem tud elmenni amellett, hogy gyalázatosabbnál gyalázatosabb dolgok történtek – és most szándékosan használom az értelmén túlmutató „dolog” kifejezést – az egykori náci bűnösök felelősségre vonása során. Az *Európa próbatétele* országonként végigtekint a háború utáni megtorlási kísérleteken, és nem feltétlenül kényeztető masszázs ez az ember igazságérzetének. Elég csak a paradigmaticus példára, Nyugat-Németországra gondolni. Ugyan a nürnbergi perben a világ ítélőszéke elé ültették a náci felső vezetést, de megkérdőjelezhető ítéletek sorát hozták. Például Julius Streichert, a *Der Stürmer* című náci élc-lap szerkesztőjét is kivégezték, ami kifejezetten súlyos büntetés ahhoz képest, hogy Karl Dönitz tengernagy, és Hitler utóda a birodalmi elnök székében csak tíz évet kapott, mivel a háború végén megsemmisítés helyett átadta a német tengeralattjáróflottát a nyugati szövetségeseknek, továbbá, hogy maga Nimitz admirális járt közben az érdekében, amint azt Telford Taylor elmesélte. Ám ha Nürnbergben túlra tekintünk, akkor egészében azt láthatjuk, hogy a német közélet vezető szereplőinek nagy részével szemben gyakorlatilag semmilyen retorziót nem alkalmaztak, a legtöbben mentesültek a komolyabb elszámoltatás alól. Hadd utaljak csak arra, hogy míg Magyarországon több miniszterelnököt is kivégeztek, addig nagyon rövid börtönbüntetését letöltve Edmund Veessenmayer „sikeres üzletember” lett az NSZK-ban (211.), és a civil életben kamatoztathatta a Magyarországon 1944. március 19. után Hitler teljhatalmú megbízottjaként megmutatott menedzseri képességeit. A nyugatnémet elszámoltatás elmaradása persze szorosan összefüggött a kezdődő hidegháborúval, amelyben az NSZK az „értékes szövetséges” ígéretét hordozta az atlanti hatalmak számára, és az is lett (203.). Tehát ha úgy vesszük, akkor a nyugatnémet „gazdasági csodát”, amely az Európai Unió elődjének, a

Közös Piacnak a motorja lett, olyan egykori náciak indították be és működtették, akiket háborús bűnökért felelősségre lehetett volna vonni. A mai Európai Unió eszerint az egykori náci felelősök elengedésén, a náci bűnök feletti szemhuntyáson alapul. Erkölcsileg problematikus volt az egykori adenaueri alku,¹⁹ de nem mondhatjuk, hogy nem igazolta a történelem azokat, „akik megálmodták az új, egyesült és jobb Európát” (237.) – hogy az *Európa próbatétele* utolsó sorával zárjam ismertetésemet.

A legmelegebben ajánlható mindenkinek az amerikai magyar, bölcs és fiatalos *történészdoyen* olvasmányos, tanulságos és igazán derék könyve, amelynek fedezetét nem is a benne felsorakoztatott hivatkozások, hanem Deák István egyénisége jelenti. Mert ahogy Cicero megfogalmazta, egy történelmi munka ugyanis elemezhető egy bírósági tárgyaláson elhangzott szónoiki beszédként,²⁰ márpedig ezúttal a történész egyszerre játszotta el az ügyész, az ügyvéd és a bíró szerepét is: a szónok legfőbb bizonyítóereje a jelleme.

Csunderlik Péter

¹⁹ „Adenauer, Adenauer, mutasd csak a kezed, / Harminc ezüstért eladod népedet” – írta Bertolt Brecht, csak hát ő még problematikusabb alkukat kötött meg, az NDK-ban. Lásd Paul JOHNSON: *Értelmiségiek*. Ford.: ELEKES Dóra és mások. Európa, Budapest, 2001. 311.

²⁰ Az eljáráshoz lásd BARÁTH Katalin: „Nemegyszer szuggesztív erejű.” Retorikai szempontok a Szekfű-szövegek újraolvasásához. In: *Szekfű Gyula és nemzedéke a magyar történetírásban*. Szerk.: PAKSA Rudolf. Argumentum, Budapest, 2007. 167–185.

Az egynormás főpap – megérteni Mindszentyt*

A cím második felében jelzett megállapítás és felszólítás Balogh Margit nagy tudományos vállalása, s már az elején leszögezhetjük, hogy e nagy ívű vállalkozás teljes mértékben sikerült. Előzménye a 2002-ben megjelent kismonográfia, amely már akkor is folytatásért kiáltott. Ritka kivétel hazai magyar történezzsel, hogy monográfiája idegen nyelven, németül, hamarabb jelent meg, mint magyarul. A két monográfia természetesen nem lehet teljesen azonos, a német olvasónak olyasmit is el kell magyarázni, ami a magyar olvasónak érettségivel is evidencia, míg a német olvasót nem érdekli sok-sok olyan „apró” részletkérdés, amelyek nélkül a honi olvasóban hiányérzet keletkezne. Valószínűleg kevesen akadnak, akik elejétől a végéig elolvassák az 1400 oldal tudományos szöveget, egy amúgy is nagy alakú opusban. A mű azonban megkerülhetetlen alapmunka azok számára, akik „csak” egy-egy szűkebb korról, vagy éppen a főpásztor életének valamely epizódjával óhajtanak foglalkozni.

Balogh Margit – s ez külön említést követel napjainkban – nem a történetpolitikai küzdelmek ilyen vagy olyan irányultságú aktivistájaként ír hőséről, hanem a történészi hivatás avatott művelőjeként megérteni akarja Mindszentyt és a kor kérdéseit, amelyben a főszereplő működött. Több könyvtárnyi irodalom, levéltári lelőhelyek sokasága, s mindez párosulva a

* BALOGH Margit: *Mindszenty József (1892–1975). I-II.* MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2015.

teljesség igényével mutatja a vállalkozás nagyságát és egyben a kutatómunka nehézségét. Nem vezet könnyű út a mártíromságot igazoló feldolgozások, források Szküllája és a démonizált reakciós főpapot elátkozó munkák Kharübdisze között. Balogh Margit érett forráskritikája azonban biztos kézzel kormányoz át a szűk és veszélyes szoroson.

Lehetetlen végigmenni Mindszenty életének saját szempontjából fontos momentumain és eseményein, amelyeket a munka arányos terjedelemben és kellő mélységélességgel tárgyal. A recenzens kitüntetett figyelemmel olvasta – az eddig fel nem tárt időszakot – a zalaegerszegi apátplébános két világháború közti időszakban lokálisan tanúsított rendkívüli és permanens politikai aktivitását, különösen részvételét a választási küzdelmekben.

Igazán történelemformáló, megkerülhetetlen személyiség csak 1945 és 1948 között volt, amikor a szovjet megszállás árnyékában kiépülő, majd 1947 ősztől a hidegháború kezdetén leépülő korlátozott polgári demokrácia kíméletlen ellenfele volt. A kultúrharc, amelyet 1947–1948-ban a Mária-évként meghirdetett időszakban végig nagy aktivitással vezényelt, már csak a szenvedélyek felkorbácsolására volt alkalmas. Számára a harc, a szembenállás nyílt kiállással vállalt módja volt fontos, holott a hívek hitének, lelkiiségének kevésbé konfrontatív módja talán az egyház szempontjából is célravezetőbb lett volna. Felelős egyházi vezetőként az egész nyáj sorsával törődnie kell, saját mártíromságának óhajta nem járhat együtt mások sorsának veszélyeztetésével. Ellenérvként felhozható, hogy amit 1949-ben Mindszenty büntetésül kapott, azt kapta jutalmul 1951-ben a modus vivendit kereső Grósz József kalocsai érsek. Az a vita, amely az együttműködés és a szembenállás főpapi hívei között zajlott, olyan kérdés, amelyről még sokáig vitatkozhat a hazai (és a nemzetközi) történettudomány. Amennyiben elfogadjuk a római katolikus hívők érdekeinek primátusát, akkor a sztálini típusú diktatúrák alatt a szembenállás puhább, megfontoltabb módjait tartjuk célravezetőnek, bármi is történjék a pásttorral. A posztsztálini rendszerekben, különösen a II. Vatikáni Zsinat

után, már a kooperáció legkevésbé elvfelelő módszerei és gyakorlata tűnnek célravezetőnek.

Úgy lelkipásztorként, mint életében mindvégig aktívan politizáló közéleti emberként a recenzens számára Mindszenty személyisége nem túl bonyolult képlet. Adott egy egynormás ember, aki képtelen a történelem mindig változó kihívásaira adekvát választ adni, mert személyisége alkalmatlan erre, s ő maga sem törekszik rá. Az ellene indított koncepciók perben maga is erre hivatkozik: „Ez a nevelés és ezek az alapelvek ugyanúgy vannak beépítve egy emberi életbe, mint ahogy a földre rá van építve a vaspálya.”

Az ifjú seminarista, majd felszentelt pap politikai szocializációja a 20. század eseménydús, viharos időszakára esik, s az akkor fixálódott nézet- és magatartás-inventárja élete végéig kitart. Nem szívós, mert a szívósság ad definitionem a keménység és a rugalmasság szorzata. Mindszenty kérlelhetetlen keménysége már-már legendás, rugalmatlansága úgyszintén közismert. Ráadásul a századforduló mind virulensebb politikai katolicizmusa sérelmi politikára épül, amely ritkán lehet sikeres. A 19. század utolsó negyedének izmosodó polgárosodása, ha nem is vezet el a szeparációig, az egyház pozícióvesztése folyamatos, a lelkeket még uralni tudja, de a kötelező polgári anyakönyvezés bevezetését már nem tudja megakadályozni.

1918–1919 történései személyesen egykoron nem érintik túl súlyosan, „borzalmi” mások elmeséléséből és olvasmányélményeiből erednek, amit aztán oly sikerrel interiorizál, hogy életének későbbi szakaszaiban sem képes azt helyi értékén kezelni. Megértés nélkül ítél, kérlelhetetlenül, s e tekintetben nem ismeri a krisztusi megbocsátást. De hogyan is várhatjuk el a megértést, a valós történelmi helyzet reális megítélését egy vidéki kisváros, Zalaegerszeg plébánosától, ha erre egy egész uralomra jutó politikai osztály képtelen?

Történelmi véletlenek sorozata (két főpap, a veszprémi püspök, majd egy éven belül az esztergomi érsek halála, majd Mindszenty sokakat meglepő kinevezése), egy egyházi főméltóság konok értetlensége és Rákosi elhibázott egyházpolitikája a legfontosabb összetevői annak, hogy Mindszenty József hol fő-

szereplő, hol kellemetlen megoldandó probléma lett a második világháborút követő negyed évszázad Magyarországon. 1956 sodrában valójában nem több egy epizodistánál, az amerikai követségre menekülve pedig másfél évtizedig okoz komoly fejtörést a Vatikán–USA–Magyarország-háromszögben.

Nem vitás, a magyar katolikus egyház feje nemcsak szakrális vezető, hanem tisztségéből adódóan megkerülhetetlenül fontos közéleti személyiség is. Az igazi kérdés az, hogy ezt a hatalmi dualitást az esztergomi érsek hogyan és mire használja. Milyen világi hatalom legitimitását erősíti meg, vagy éppen száll vele szembe? Amennyire nagyra értékelendő, hogy a frissen ki-nevezett veszprémi püspök nem hajlandó felesküdni Szálasi nemzetvezetőre, s igényeit sem kielégíteni, annyira problémás a viszonya – immár esztergomi érsekként – a berendezkedni kívánó demokratikus rendszerhez 1945–1947-ben. Pedig létezhetett volna egy másik út is: az új rendszerben egy, az egész népet, benne a többségi katolikusokat felemelni vágyó rendszert látni. Először is a történelmi példa: Csernoch János bíboros, hercegprímás és a püspöki kar tagjai 1918. november 20-án levélben Isten áldását kérték a magyar népkormány munkájára, holott az jóval baloldalibb volt, mint az 1945–1947-es időszaké. Másodsor, számos püspök látott lehetőséget az új hatalommal való kiegyezésre, ám a bíboros hajthatatlansága őket is kötötte.

Amennyiben Rákosi és társai nem csinálnak belőle mártírt egy koncepció perben, akkor ma Mindszenty József nevére már csak a legidősebbek emlékeznének. A katolikus egyház hazai ezeréves történetéből neves esztergomi érseket Bakócz Tamáson és Pázmány Péteren kívül még a művelt hívők és a történelmet jól ismerők közül is igen kevesen tudnának említeni. Talán nem sértjük meg a hívőket sem, ha azt állítjuk, hogy személyiségében egy kettősség lakozik: hatalmas meggyőző erő szándékával képviselni személyes hitvallását, ami tiszteletre méltó, ugyanakkor az átgondoltabb politizálás hiánya már komolyan felróható. Amiről a mű nem szól, mert nem is feladata, Mindszenty élete ma sem lezárt történet. Szentté avatását már 1991-ben kezdeményezték, ám mindez egy negyedszázad alatt sem történt meg. Hasonló a helyzet a nála jóval több bölcsesség-

gel és politikai realitással megáldott lengyel bíboros érsekkel, Stefan Wyszyńskivel.

Egy könyv értékét elsősorban a benne foglalt tartalom adja, ám használhatóságához számos más fontos tartozék is kelletik. A megjelent mű e szempontból is kifogástalan könyvészeti alkotás, sajnos ma már csak kivételesen találkozhatunk hasonlóval. Csak az ezt illusztráló száraz tények: az 1400 oldal törzsszövegen túl 30 oldal forrásjegyzék, 40 oldalnyi jegyzék a képek lelőhelyéről, 45 oldalnyi névmutató, 6 oldal rövidítésjegyzék. És 8 oldalnyi köszönetnyilvánítás azoknak, akik egy-egy speciális kérdéskör kapcsán tájékoztatták a szerzőt, pontosan megjelölve azt is, ki miben nyújtott segítséget. Ilyen szép és részletező gesztussal még nem találkoztam egyetlen monográfiában sem!

Igen szép kiállítású könyv, nemes papíron, s olyan képekkel, amelyek jóval többek illusztrációnál, a munka lényegének jobb megértéséhez vezetik az olvasót, kezdő kutatót. Ha semmi mást nem teszünk, csak fotóalbumként lapozzuk végig a köteteket, szemléljük a képeket, s olvassuk alattuk a szöveget, akkor is egy teljes művet tartunk kézben. Így végigolvasni sem kis munka, de megéri a fáradságot.

Hubai László

Kádár és a nép a moziban*

Két rendkívül érdekes dokumentumkötet jelent meg Gál Mihály szerkesztésében. Az egyik azt vizsgálja meg, milyen külföldi filmek jutottak el a hazai közönség elé, és milyen körülmények között. Míg a másik azt tárja fel, vajon milyen filmeket láthatott a legfelső kommunista pártelit.

Kétségtelen, hogy utóbbi a nagyobb kuriózum: a pártelit kiváltságai, luxusfogyasztása „szexi” téma, amely megihletett történészeket és írókat egyaránt. Legendák keringtek a péntek délutáni szeánszokról, ahol Aczél György állítólag azokat a nyugati filmeket tálalta fel az MSZMP első titkárának, amelyeket hétköznapi halandó 1990 előtt nem láthatott. Gál Mihály a legapróbb részletekig igyekezett utánajárni e legendának, kötetéből még olyan adatokat is megtudhatunk, hogy a filmek mellé rendszeresített párizsis szendvics és konyak (amelyhez a vetítőtermi leltár szerint húsz pohár állt rendelkezésre) mennyibe került egy adott évben, hogyan alakult a gépész premizálása, vagy éppen hány bazdmeget kellett kiirtani a *Beverly Hills-i zsaru* szinkronjából Kádárék rosszallása miatt.

A kötet két legfontosabb megállapítása azonban inkább a hálátlan mítoszromboló történészi szerep miatt érdemel említést. Hiszen mennyire jó hinni abban, hogy a pártvezetők azok-

* GÁL Mihály: „A vetítést vita követte”. *A Filmátvételi Bizottság jegyzőkönyvei 1968–1989*. Gondolat, Budapest, 2015.; GÁL Mihály: „Péntekre javasoljuk”. *Az MSZMP vezetőinek vetített filmek 1966–1989*. Clipperton, Budapest, 2016.

ból a nyugati filmekből csipegettek maguknak, amelyeket mint „rendszerellenest”, „ideológiailag felforgatót” gondosan elzártak a pórnép elől. (Mondjuk négy James Bond-filmet tényleg megnézték, miközben az átlagember legfeljebb alámondásos videokazettán jutott ilyen csemegéhez az 1980-as évek második felében.) Ám a Filmfőigazgatóság Báthory utcai házivetítőjében vezetett napló alapján rekonstruálható az, amit Kádár János naplói homályban hagytak: mi is volt a pénteki műsor. A *„Péntekre javasoljuk”* című kötet tételesen felsorolja, mely filmet választották ki Kádár János számára, ami annyit mindenképpen megerősít, hogy a péntek délután már nem a kultúrpolitikai munka, hanem a lazulás ideje volt. Persze nyitott kérdés, hogyan értékeljük azt, hogy a kultúrpolitika irányítói és a párt legfelsőbb vezetője magukat „tornából felmentették”, és szűk két és fél évtized alatt 328 vígjátékot, 201 bűnügyi/akciófilmet, 82 kalandfilmet, 45 western, 17 sci-fi és 7 zenés filmet néztek meg, néhányat többször is. Mert ez bizony 76-77%-nyi tömény kikapcsolódás volt. Ám 1953 óta bárki utánuk csinálhatta. A magyar közönségtől sem tagadták meg a szórakozás jogát: a tudományos-technikai forradalom által magasabb követelmények elé állított munkaerő újratermeléséhez a hivatalos ideológia szerint is hozzátartozott a regenerálódás. Az azonban már a kultúrpolitikai célok határozott elvétését jelentette volna, ha országos átlagban is ilyen arányban választottak volna filmet. Akárcsak az, ha a pártvezetőkhez hasonlóan 96%-ban nyugati filmekre váltottak volna jegyet: ez utóbbi adatot nagyon is nyomon követték, és az 1960-as és 1970-es években még bőven 50% alatt volt ez az arány. Kivéve Budapestet, ahol a műsorbeosztással nem nagyon lehetett befolyásolni, ki mit nézzen meg, ezért a nyugati filmekre váltott jegyek aránya 50–60% között mozgott. Az már kevésbé meglepő, hogy a pártvezetők is főleg amerikai (mintegy 40%-ban), francia, olasz és angol filmeket láttak: a nyugati filmek közt a mozikban is ugyanezek voltak a jellemzőek. Bár a nagyközönség számára elérhető amerikai filmek aránya azért kisebb volt, de az 1970-es években már Hollywood volt a szocialista Magyarország második legfontosabb filmellátója! Ugyanakkor hiába voltak péntek délutánon-

ként elsőprő többségben a nyugati – azon belül az amerikai – kommersz filmek, ezek 88%-ban ugyanazok a filmek voltak, amelyeket bárki megnézhetett nyilvános vetítéseken. A kötetben végiglapozható az 1966 és 1989 májusa közötti lista, kibogarászható minden egyes film műfaja és forgalmazója. Utóbbi természetesen legtöbbször a MOKÉP volt, néha a Filmtudományi Intézet, illetve a Magyar Televízió, míg az 1980-as évek második felében megjelennek a VHS-kazettán forgalmazott filmek. A legutolsó vetítés alkalmával a glasznoszty szülte, amerikai és szovjet rendőr közös nyomozását vászonra vivő *Vörös zsaru* című akciófilm pergett, a rendszerváltás jeleként immár az InterCom forgalmazásában. A 12%-nyi „láthatatlan” film pedig szinte teljes egészében a Hungarofilm által bekért, azaz átvételi döntés előtt álló – végül elutasított vagy meg nem vásárolt – kópiák közül került ki. Ám a kötet azt is cáfolja, hogy a nemleges döntés Kádárékon múlt volna.

Utóbbival kapcsolatban a másik, szenzációt kevésbé ígérő, ám a kádári kultúrpolitikával foglalkozók számára rendkívül hasznos, a laikus olvasó számára olykor felettébb szórakoztató jegyzőkönyveket tartalmazó összeállítás igazít el. „*A vetítést vita követte*” címet viselő kötet a Filmátvételi Bizottság (FÁB) munkáját szemlélteti a MOKÉP által megőrzött jegyzőkönyvek alapján. Sajnos az iratok csak 1968-tól állnak rendelkezésre, akkor is hiányosan, így például a desztalinizációs időszak nyitásának, nyitottságának megértéséhez e kötet nem visz közelebb, de hozzásegít a gazdasági reform és a szocialista kultúrpolitika ellentmondásos viszonyának tanulmányozásához, az 1970-es és 1980-as évek kulturális miliójéről, alkuiról és elhárító mechanizmusairól szóló tudásunk gazdagításához.

Kevés olyan nyitott kulturális szegmens létezett, mint a film: hiszen míg a színpadi vagy könyvtermelés több mint felét hazai szerzőkkel is biztosítani lehetett, addig ez a filmgyártásban úgy nézett ki, hogy az évente bemutatott 140–160, a hetvenes években 160–180, majd az évtized végétől inkább 200 körüli filmnek csak kis részét, 15–25 filmet állítottak elő hazai stúdiókban. A többit importálni kellett, ugyanígy a tévéfilmek esetében is. Ráadásul a mozik nem voltak könyvkiadókhöz,

színházakhoz hasonló alkotóműhelyek, a kínálat nem alulról felfelé építkezett, a cenzúramechanizmusok nem a műsorterv elkészítése után, hanem előtt léptek működésbe. E cenzúra pedig egyáltalán nem volt titkos: időnként a sajtóban is írtak róla, a kritikusok – akik a filmátvétel folyamatába is bekapcsolódhattak – filmszemléikben bírálták is, sőt alkalmanként a közönség is megtalálta a Filmfőigazgatóságot kifogásaival és követeléseiével. A kötet előszava – ha némileg a kronológia és a fellelhető források rabjaként is – vállalkozik arra, hogy ennek a laza, többféle alakban és összetételben működő testületnek a munkáját bemutassa.

Az a későbbi jegyzőkönyvek alapján is jól kirajzolódik, hogy a FÁB pozitív döntése sem biztosított kikövezett utat a magyarországi mozivásznakig, ahogy az esetleges elutasítás után is újra (és újra) elő lehetett venni egy-egy film ügyét. A szerzőszerkesztő érdeme, hogy a közzétett jegyzőkönyvekben szereplő film bemutatása tényleges történetének is utánajárt, amiből kiderül, hogy egyes filmek megvásárlása nemegyszer évekig húzódott, majd utána műsorra tűzése további egy-két évvel megtoldhatta ezt a várakozást, hogy mikor aztán egy évtizedes késéssel bemutatták, már egyáltalán ne hasson szenzációként. Vagy éppen másfél évtized csúszással legyen kasszasiker, mint a *Ben Hur*.

A jegyzőkönyvekből feltáruznak olyan „nyugati” műfajokkal szembeni fenntartások és engedmények, mint a western, a tudományos világnézettel egyébként jól összeilleszthető sci-fi, vagy a rock and rollra épülő zenés filmek. Érdekes látni, ahogy a KISZ-t képviselő bizottsági tag érvel a Beatles-film (*Sárga tengeralattjáró*) átvétele mellett: a fiatalok megérdemlik, hogy lássák ezt az egyébként is jó filmet. Az 1970-es években már az is felmerül a FÁB-dokumentumokban, hogy a magyar mozinézőknek nemcsak vágyai, de jogai is vannak: *„Szilágyi [Gábor] és Patak [György] elvtársak szerint olyan innovatív kötelességünk is van, hogy a nagy világsikert elérő filmek megtekintését a magyar nézők számára is elérhetővé tegyük”* – olvashatjuk az akkor a nyugati giccshullám egyik jelképes alkotásaként számon tartott *Love Story* kapcsán 1971-ben. A rendszer

legendás prüdériájához adalék, ahogy a nyugatnémet szexuális felvilágosítás csillagának, Helgának az egyik történetét túl pornográfának, a másikat viszont a magyar tinédzserek számára is hasznosnak minősíti a FÁB.

Szintén tanulságos, ahogy egyes műfajok propagátorai kiálltak és érveltek a számukra fontos ügy mellett. Kuczka Péter amerikai sci-fi filmek mellett úgy kardoskodik, hogy felhozza Asimov regényeinek szovjet kiadásait (*Fantasztikus utazás*), vagy az adott filmről – magyarul is megjelentetett – elismerő szovjet kritikát (*Mechanikus narancs*). Ugyancsak jellemző, hogy az egykor tiltott hogyan minősül át idővel klasszikussá, így tűrtté, sőt olykor támogathatóvá a 3T koordináta-rendszerében. Így járt Hitchcock horrorja, a *Psycho*, amelyet tizenkét év késéssel bemutatnak, majd a hatalmas nézettség ellenére három hét után mégis le kellett venni a műsorról, és a Ionesco-dráma alapján készült abszurd, *Az orrszarvú* is, amelyet viszont hiába fogadott el a FÁB 1975-ben egyhangúan antifasiszta, humanista filmként, csak két próbavetítésre került sor – évekkel később – a rendszerváltás előtt.

Megfigyelhetjük továbbá, hogy a bizottság tagjai mennyire más síkon vitatkoztak egymással: ki megelégedett azzal, hogy a közönség szemével próbáljon ítélni, más meglehetősen egyszerű marxista értékskálával mért, míg elhangzottak mélyebb, olykor nyakatekert esztétikai és ideológiai eszmefuttatások is. Godard – át nem vett – a Rolling Stones szereplésével készített „1968-as” filmjében (*One plus One*) például egyedül Kenedi János vélte felfedezni a nyugati fogyasztói társadalom éles kritikáját, illetve azt, hogy „a próbaterem hangszigeteltségében gyakorló zenekar a külső világtól elzárkózó kispolgárra utal”. Mindeközben a kor-szak kritikusai néha meglepően éles meglátással tették helyükre a kulturális értékeket: az *Annie Hall* jegyzőkönyvéből például az derül ki, hogy a *Népszabadság* munkatársa „még [Jacques] Tatinál is nagyobbak tartja [Woody] Allent”.

A kötet azonban azoknak is ajánlható, akik abban a hitben éltek mindmáig, hogy a szocialista országok közt gördülékeny kulturális csere zajlott. Nemcsak arról volt szó, hogy az eltérő kulturális normák, a merev keletnémet, a túl modern-nyu-

gatos lengyel vagy a dákoromán hőseposzokat gyártó román filmipar produktumai ütköztek a magyar kultúrpolitika és közönség ízlésével és érzékenységeivel, hanem arról is, hogy a KGST-kereskedelemre jellemző alku zajlott, csak éppenséggel többnyire mindenki a saját puha áruját kívánta értékesíteni. Ehhez azonban venni is kényszerültek a kultúrpolitikailag kiszakozott – de nem gránitba vésett – arányok fenntartása és a kölcsönösség jegyében. Számos film akadt, amelyet a baráti forgalmazó ösztökélésére másodszer is megtekintettek, majd bemutattak. „*A gyermekfilm szemlélete hibás, feldolgozása unalmas, helyenként blöd*” – állapította meg a FÁB *A Télapót Willinek hívták* című filmről, majd ezek után természetesen átvették 38 000 néző(!) „örömeire”.

A dokumentumkötet teljes áttekintést nem adhat: a FÁB munkájának irányítását az 1968-as szervezeti átalakításkor (ekkor a Filmfőigazgatóság pár évre megszűnt) a MOKÉP kapta meg, a jegyzőkönyvek innentől állnak rendelkezésre. Az évente szóba kerülő 1200–1500, illetve az abból ténylegesen megtekintett 400–500 filmet a kötet természetesen nem listázza ki, de az itthoni vetítések fellelt jegyzőkönyveit kiegészíti a Hungarofilm-küldöttségek külföldi útjainak krónikájával. A kitartó kutatómunkára épülő, hasznosan forgatható dokumentumgyűjtemény éves bontású és összegző statisztikákkal teszi teljesebbé a képet, és ajánlható mindenki számára, aki a Kádár-korszak kultúrpolitikájával foglalkozik, valamint megkerülhetetlen a nyitottságról és zártságról folyó szakmai diskurzusban.

Takács Róbert

„Rendszerváltás” a ruszisztikában: fiatal kutatók I. nemzetközi konferenciája*

A Szvák Gyula szerkesztésében megjelent kötet a 2014. május 19–20-án tartott *Alternatívák, fordulópontok és rendszerváltások az orosz történelemben és kultúrában*¹ című konferencia anyagát tartalmazza. 2015-ben a Ruszisztikai Központ két jubileumot is ünnepelt: az ELTE Ruszisztikai Központjának huszadik, korábbi előfutárának, a Magyar Ruszisztikai Intézetnek huszonötödik évfordulóját. Ez alkalomból az 1998-tól megrendezett nemzetközi konferenciák sorában – immáron a fiatal kutatók számára lehetőséget adva – került sor a Fiatal ruszisták I. nemzetközi konferenciájára.

A konferencia több szempontból is sokrétűnek tekinthető. Tíz országból érkező hatvanhárom fiatal kutató vett részt a tudományos tanácskozáson, ötvennyolc előadás anyaga a szóban forgó gyűjteménybe is bekerült. A kötetben negyvenegy orosz és tizenhét angol nyelvű tanulmány kapott helyet, melyből tizennégy magyar szerzők munkája. Interdiszciplináris jellegét erősíti, hogy nemcsak történelmi, hanem politikai, jogpolitikai, nyelvhasználati, irodalmi, vagy akár kultúrtörténeti tárgykörben is olvashatunk tanulmányokat. A tematikának megfelelően a szerzők szakmai háttere is igen változatos: mesterszakos

* A konferencia az ELTE Ruszisztikai Központ szervezésében, az Orosz Kulturális Központ és a „Ruszkij Mir” Alapítvány támogatásával került megrendezésre.

¹ Szvák Gyula (szerk.): *Альтернативы, переломные пункты и смены режима в истории России / Alternatives, Turning Points and Regime Changes in Russian History and Culture*. Russica Pannonicana, Budapest, 2015.

hallgatók, doktoranduszok, fiatal kutatók és tudományos fokozattal rendelkezők egyaránt előadtak.

A konferenciakiadványokra jellemzően a kötetnek megvan a maga előnyei és hátrányai: legfőbb erénye a témák változatossága és aktualitása, míg, ahogy Szvák Gyula az előszavában felhívja a figyelmet, az egyes szerzők eltérő megközelítésmódja egyfajta mozaikosságot eredményez.

A kötet szerkezeti felépítése a konferencia szekciók szerinti bontását követi, melyek a következők: 1. Oroszország története a 17–18. században, 2. Oroszország története a 19. században és a 20. század elején, 3. A Szovjetunió története, 4. Posztszovjet korszak, 5. Kultúrtörténet.

Az első előadásblokk történelmi, valamint jogi, jogtörténeti témákra épül, ugyanakkor egy kakukktojásnak tűnő tudományos cikk – Szaniszló Orsolya *Russian Noblewomen's Family Obligations in the Light of Two Memoirs* című írása – is helyet kapott benne, amely az orosz nemesasszonyok családi kötelezettségeit vizsgálja a 18. században, E. R. Daskova és A. E. Labzina visszaemlékezéseinek tükrében. A szerző Nagy Péter nyugatosítási politikájából kiindulva hívja fel a figyelmet az emberek mindennapi életében bekövetkezett változásokra, s ezen belül is a nők szociális és politikai státuszának módosulására. Két teljesen eltérő életutat bejárt nemesasszony memoárba foglalt életeseményeit veszi górcső alá házasságuktól kezdődően, hiszen az írás fő tárgya mindvégig a kényszerházasság jogossága, illetve történelmi változásai. A fenti téma elemzése a feudális társadalom ideális családképétől (Isten a világot uralja, a cár a birodalmat, a férj pedig a családot) indul, majd a péteri reformokhoz jut el, melyek lényege a nők megóvása a családjuk által rájuk kényszerített érdekházasságtól.

A második blokk az *Oroszország története a 19–20. század között* címet viseli, amelyben a kultúrtörténeti és eszmetörténeti tárgyú írások dominálnak. Ebben a részben egyebek mellett olyan tanulmányok lelhetők fel, mint például az *Orosz diplomácia sikereinek bírálata kortárs satirikus folyóiratokban* (Váradi Katalin), *Az orosz Ügyvédi Kamara szakmai önmeghatározása* (Mészáros Zsófia), *A német és orosz filozófiai nihilizmus közös*

pontjai és különbségei (E. D. Blagodetyeva). Érdemes nagyobb figyelmet fordítani az *Europaizációs csatornák? Európaiak orosz vidékeken való kultúraközi egymásra hatásának és szociális adaptációjának problémája. Urál, XIX. század első fele* (O. K. Jermakova) című írásra, hiszen azt az örökérvényű kérdéskört boncolgatja, amely a mai napig viták tárgya: Oroszország vajon Európa része-e? A tanulmány történeti-antropológiai szempontból vizsgálja meg azt a kérdést, hogy az európai önazonosság mennyire van jelen Oroszországban. Az esszé azt kutatja, hogyan vélekedtek erről Oroszországban, illetve Európában, miként változott a kérdésre adott válasz a különböző korszakokban, valamint milyen kapcsolatban áll a bevont alanyok szociokulturális helyzetével. A vizsgálódás alanyai az Urál területén épült gyárak orosz munkásai, valamint az oda utazó nyugat-európai szakemberek közül kerültek ki. A szerző következtetése: amikor nagyobb etnikai csoport települt be az országba, megőrizte saját identitását, majd erős, zárt közösséget alkotva diaszpórát hozott létre. A nyugat-európaiak asszimilációja az orosz helyi közösségbe nehéz, konfliktusokkal teli folyamatnak tekinthető. A helyi lakossággal való kapcsolatot az „idegenek” szociális, professzionális, valamint kultúraalkotó szintjüktől függően alakították ki, bár többnyire a gyárak orosz hivatalnokaival, magasabb végzettségű mérnökeivel találták meg a közös hangot. Az európaiak diaszpóráik megőrzésére törekedtek, új honfitársaikat gyakran nem ismerték el sajátjaikként, ugyanakkor az elkerülhetetlenné vált folyamatos kommunikáció során létrejött a kultúraközi egymásra hatás, és viszonylagossá vált a diaszpóra zártsága.

Nagy Szilvia *Vera Zaszulics pere és annak következményei visszaemlékezések és a kor sajtótudósításainak tükrében* című tanulmánya egy olyan per sajtótudósításának részletes elemzését tárja elénk, amely hatalmas visszhangot váltott ki mind az orosz, mind a külföldi médiában, s amely nagy szerepet játszott a politikai terrorizmus elterjedésében Oroszországban. A szerző röviden ismerteti a gyilkossági kísérlet részleteit, majd rátér a per és annak fogadtatása vizsgálatára, bemutatja a konzervatív újságok érzelmeiktől túlfűtött cikkeinek stílusát. A

tárgyalás, illetve sajtórepresentációjának bemutatása egy, az egész világot felbolygató eset leírásán túl pontos képet ad a kor sajtójáról, politikájáról, sőt társadalmi reakcióiról és erkölcs-szemléletéről is.

A harmadik blokk, melyben a korábban megszokott sokszí-
nű témaválasztással találkozunk, a Szovjetunió történetét vizs-
gálja. Az 1917-es októberi forradalom nemcsak a politikában,
de a kulturális életben is fordulópontot hozott. Vlagyiszlava
Gajduk *Szocialista kultúra: kontinuitás és diszkontinuitás* című
munkája az új szovjet kultúra megteremtésének szükségességét,
problematikáját vizsgálja a forradalom után. A szerző először is
az „új kultúra” megalkotásának két lehetséges irányát vázolja
fel, vagyis a klasszikus tradíció folytatásának, valamint a ko-
rábbi hagyomány romjaira épített szocialista kultúra létreho-
zásának dilemmáját. Gajduk tanulmányában a színházi élet
példáján mutatja be az „új kultúra” kialakulását, kitérve mind-
eközben a felmerülő vitapontokra, tervezetekre, majd azzal a
végkövetkeztetéssel zárja munkáját, hogy a kulturális tradíció
folytatása volt a szovjet kultúra kialakításának egyetlen lehet-
séges útja.

Anton Resetov teljesen más irányból kísérli meg az adott
problémakör bemutatását, értekezése témájául ugyanis
Lengyelország szovjet megszállásának kérdését választotta a
szovjet sajtóanyag tükrében. Resetov a kor olyan ismert sajtó-
orgánumainak anyagát használja fel, mint például a *Pravda*, a
Krasznojá Zvezda vagy az *Izvesztyija*, és elemzi a lengyelelles
szovjet propaganda legfőbb eszközeit.

A Kocsnyeva–Rabinovics szerzőpáros a szovjet-oroszországi
nőknek az első ötéves terv idején betöltött szerepét tanulmá-
nyozza. A női lakosság döntő többségét alkotó háziasszonyok
életében drasztikus változás következett be az 1930-as évek
elején megkezdődött gazdasági átalakulás miatt. Az infláció
hatására a fizetések csökkentek, a férfiak képtelenné váltak
családjuk ellátására, az iparban megnőtt a női munkaerő iránti
kereslet. A problémát a nők munkába állításával oldották meg,
ami arra készítette az államot, hogy bölcsődék, gépesített ét-
kezdék, szülőotthonok építésével könnyítsék meg a nők min-

dennapjait. Mindez alapvető változásokat hozott a társadalom életében.

A negyedik fejezet tanulmányai a Szovjetunió utáni korszakot vizsgálják. Az adott időszak jelenségeinek feltérképezésére a szerzők számos érdekes problémát tekintenek át, többek között a nonformális cenzúra szerepét Oroszország posztszovjet korszakában (E. V. Bondarik), illetve az orosz regionális választási rendszerben 2003–2013 között bekövetkezett változásokat (M. Turcsenko). A blokk utolsó tanulmánya kitűnni látszik a többi közül. Gáspár Roland írása a Romanovok helyét tárgyalja napjaink Oroszországában. A szerző a mind a mai napig aktuális orosz nemzeti identitástudat kríziséből indul ki, felvázolva létrejöttének okait: az ország területének hatalmas méreteit, a különböző nemzetiségű és felekezeti népek együttéléséből fakadó konfliktusokat és örök hontalanságot, valamint a Szovjetunió felbomlásából adódó ideológiai vákuumot, amely egészen napjainkig betöltetlen maradt. A szerző a továbbiakban kitér az új nemzeti zászló, címerzászló és címer megalkotására a Romanov-dinasztia szimbólumainak felhasználásával. Az esszét a Romanovok jelképének napjaink tömegmédiájában történő megjelenésének elemzése teszi teljessé, amely a szocialista „fekete PR”-től, az orosz politikusok cári családdal való összehasonlításán keresztül a dinasztia nevével fémjelzett kegyetlen reklámhadjáratig jut el.

A kötet utolsó, az orosz kultúrtörténetnek szentelt tematikus blokkjában irodalmi, művészeti, vagy éppen nyelvhasználati tárgyú cikkek szerepelnek. Mathilde Poupée tanulmánya, a *Párizs–Moszkva kiállítás, 1900–1930*, a francia–orosz kulturális kapcsolatokat veszi szemügyre a hidegháború idején. A kiállítás 1979-ben, a párizsi Nemzeti Modern Művészeti Múzeumban (Pompidou központ) került megrendezésre azzal a céllal, hogy a francia és orosz modern művészet előőrseinek kölcsönös egymásra hatását hangsúlyozza a modern művészet virágkorában. A szóban forgó tárlat két évvel később Moszkvában is megnyitotta kapuit. A tanulmány érdekessége, hogy írója a két ország kulturális kapcsolatait az orosz anyag elérhetetlenségéből adódóan francia dokumentumok

– a Pompidou központ archívuma, Valéry Giscard d’Estaing egykori francia elnök memoárja – alapján mutatja be. A szovjet ideológia korlátozó tényezőként végig jelen volt a tárlat előkészületei során, és a kurátorokat időnként kifejezetten akadályozta a munkájukban: a kiállítás katalógusában bizonyos neveket nem tüntethettek fel, a szovjet történelem némely aspektusának említése tiltólistára került. A szerző kiemeli, hogy mindezek ellenére a tárlat megnyitása mérföldkövet jelentett a Szovjet Kulturális Minisztérium, a kormányzati rendszer és a szovjet lakosság Nyugat felé fordulásában, és a szovjet politikára való hatását sem szabad figyelmen kívül hagyni, hiszen a brezsnyevi éra újragondolását sugallta.

Összegzésképpen elmondhatjuk, hogy a kötetben sokoldalú, színvonalas tanulmányok kaptak helyet. A könyv nemcsak a ruszisztikai tanulmányokat folytatók és a szakmabeliek érdeklődésére tarthat számot, de haszonnal forgathatja bárki, aki érdeklődik a történelem és a kultúra különféle tényei, jelenségei iránt. Ugyanakkor a kötet másik nagy érdeme, hogy rajta keresztül bepillantást nyerhetünk a tehetséges fiatal kutatók szakmai munkájába is.

Vámos Éva